

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора філософських наук, професора,
провідного наукового співробітника Інституту
філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
Филипович Людмили Олександрівни
на дисертацію Ончуленка Михайла Івановича
«Постсекулярні трансформації та перспективи оновлення релігійного:
соціально-філософські концепти і традиціоналістська критика»,
подану на здобуття ступеня доктора філософії
в галузі знань 03 – Гуманітарні науки
за спеціальністю 033 – Філософія

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота Ончуленка Михайла Івановича присвячена комплексному соціально-філософському аналізу постсекулярних трансформацій та перспектив оновлення релігійного в сучасному світі. Обрана тема є актуальною як у теоретико-методологічному, так і в ширшому соціогуманітарному вимірах, про що автор аргументовано доводить у вступі (с. 14-15), оскільки сучасні суспільства дедалі виразніше демонструють неможливість опису релігійного лише в межах лінійних моделей секуляризації, що передбачали поступове витіснення релігії з публічної сфери, культури, політичної комунікації та систем легітимації.

Постсекулярна проблематика, до якої звертається дисертант, охоплює не лише питання «повернення релігії», а й значно складнішу ситуацію переозначення співвідношення релігійного і світського після незворотної модерної диференціації. У роботі обґрунтовано, що постсекулярність не може бути витлумачена як просте скасування секуляризації або як реванш сакрального. Йдеться радше про зміну конфігурацій присутності релігійного у публічному просторі, режимах знання, комунікативних практиках і формах соціальної легітимації. Така постановка проблеми є важливою для сучасної соціальної філософії, філософії релігії, філософської культурології.

Звертаючись до «релігійного» - а не «сакрального», щоб зробив релігієзнавець, який знаходиться в своєрідній залежності обов'язкового дуалізму «сакрального» і «профанного» - автор демонструє саме узагальнений філософський підхід до дослідження, оскільки мислить в межах широкої світоглядної парадигми «релігійне» і «світське», де релігійне масштабніше за сакральне, оскільки може включати не тільки сакральне, а й псевдорелігійне, білярелігійне, орелігієзоване. Категорія «релігійне» є повнішою за категорію «сакральне», оскільки означає широку сферу вірувань у природне і надприродне

(трансцендентне), у його сакральну сутність, сферу здійснення культів, ритуалів, наявний релігійний досвід, інституалізовану релігію, символічні системи, пов'язані із вірою, яка досягається раціонально, тобто по-філософськи. Тільки філософ здатний прикметник «релігійний» перетворити на абстрактну універсальну категорію, яка відображає специфічний вимір буття.

Аналізуючи «секулярне», автор, враховуючи необхідність коректного розмежування близьких, але нетотожних понять секулярного дискурсу, змістовно досліджує такі феномени, як секуляризація, секулярність, секуляризм, десекуляризація, контрсекуляризація та постсекулярність. У сучасній гуманітаристиці ці поняття нерідко вживаються як взаємозамінні, що призводить до методологічної нечіткості та ускладнює аналіз реальних соціокультурних процесів. Дисертант послідовно працює з цією проблемою, пропонуючи поняттєву демаркацію, необхідну для подальшої концептуалізації постсекулярних трансформацій.

Важливим є також те, що автор аналізує постсекулярність у полі двох методологічних перспектив – просекулярної та прорелігійної, або традиціоналістської. Така дослідницька рамка дозволяє уникнути редукції складних процесів до одновимірних схем, у яких релігія постає або як залишок домодерного минулого, або як однозначна альтернатива модерному світові. Натомість у дисертації постсекулярне поле осмислюється як простір напруженої взаємодії, конкуренції, перекладу, конфлікту й потенційного порозуміння між релігійними та світськими акторами.

Наукова новизна отриманих результатів. Наукова новизна дисертаційного дослідження (с.17-19) полягає передусім у спробі цілісної соціально-філософської концептуалізації постсекулярних трансформацій через поєднання секулярної та традиціоналістської аналітичних перспектив. Дисертант пропонує розглядати постсекулярність не як окремий ізольований феномен, а як складне поле, у якому взаємодіють різні режими інтерпретації модерну, релігії, публічності, сакрального та світського.

До найбільш значущих результатів роботи слід віднести обґрунтування двовимірної системи координат постсекулярного поля – просекулярної та прорелігійної. Ця модель має евристичне значення, оскільки дає змогу систематизувати різні підходи до осмислення постсекулярності та показати, що сучасні трансформації релігійного не можуть бути зрозумілі лише крізь призму секуляризаційної логіки або лише крізь призму традиціоналістської критики

модерну. Вони постають як результат складної взаємодії різних нормативних, соціальних і світоглядних орієнтацій.

Позитивної оцінки заслугує здійснена автором біоконцептографічна реконструкція постсекулярних ідей Ю. Габермаса та Ч. Тейлора. Звернення до біоконцептографічного підходу дозволяє простежити зв'язок між формативними елементами інтелектуальних біографій мислителів та змістовими особливостями їхніх концептів постсекулярності. У випадку Ю. Габермаса дисертант акцентує увагу на комунікативній раціональності, процедурній легітиматії та проблемі перекладності релігійних смислів у публічному просторі. У випадку Ч. Тейлора виокремлено значення «умов віри», іманентної рамки, проблеми «повноти» та збереження трансцендентної вертикалі в умовах плюралістичного суспільства.

Окремо слід відзначити авторську типологію традиціоналізмів, у межах якої розрізнено радикальні езотеричні та конфесійні стратегії, а також «відкритий» або поміркований традиціоналізм, що розглядається як можлива модель узгодження традиції з умовами плюралізму. Такий підхід є продуктивним, оскільки дозволяє уникнути спрощеного ототожнення традиціоналізму з реакційним запереченням модерності та водночас зберегти критичну дистанцію щодо тих його форм, які претендують на реставрацію цілісного сакрального порядку поза умовами сучасного соціального різноманіття.

Заслугує на увагу й те, що дисертант вводить традиціоналістську проблематику в український науковий контекст. У роботі показано, що українська рецепція традиціоналістських мотивів має переважно селективний і контекстуально «перекладний» характер: традиціоналістські інтенції використовуються не стільки як завершена доктрина, скільки як ресурс критики модерного секуляризму, десакралізації знання, редукції релігії до соціальної функціональності та втрати аксіологічного горизонту культури.

Теоретична і практична цінність дисертації. Теоретичне значення дисертаційної роботи полягає у поглибленні соціально-філософського розуміння постсекулярності як аналітичної категорії, що описує сучасні зміни у співвідношенні релігійного і світського. Автором здійснено впорядкування поняттєвого апарату секуляризаційного дискурсу, уточнено статус низки ключових категорій і запропоновано методологічно виважене зіставлення секулярних та традиціоналістських підходів до оцінки модерну.

Дисертація має значення також для філософії релігії та релігієзнавства, оскільки дозволяє по-новому поставити питання про роль релігії у сучасних суспільствах. Релігійне у роботі не зводиться ні до приватної віри, ні до інституційної присутності конфесій, ні до соціальної функції. Воно розглядається як багатовимірний феномен, що виявляється у смислових, комунікативних, аксіологічних та публічних формах. Саме це дає підстави говорити про перспективи оновлення релігійного в умовах постсекулярного світу.

Практична цінність отриманих результатів пов'язана перш за все з можливістю їх використання в освітньому процесі під час викладання курсів із соціальної філософії, філософії релігії, філософії культури, релігієзнавства, сучасної соціальної теорії та філософської антропології. Матеріали дисертації можуть бути корисними також для підготовки навчально-методичних матеріалів і для фахового аналізу публічних дискусій, що стосуються взаємодії релігійного і світського в сучасних суспільствах.

Крім того, запропонована автором концептуальна рамка може бути використана у науково-експертному аналізі проблем міжсвітоглядної комунікації, релігійного плюралізму, толерантного співіснування релігійних і світських позицій, а також у дослідженні українських постсекулярних конфігурацій, де питання релігійної присутності у публічному просторі має не лише теоретичне, а й практично-соціальне значення.

Повнота викладу наукових результатів дисертації в публікаціях. Основні положення та результати дисертаційного дослідження належним чином апробовано у наукових публікаціях здобувача. За темою дисертації оприлюднено 10 наукових праць, серед яких 3 статті у фахових наукових виданнях України та 7 публікацій, що засвідчують апробацію матеріалів дослідження на науково-практичних конференціях. Тематика публікацій безпосередньо корелює зі змістом дисертації: у них розглянуто концепт «повноти» у філософії Ч. Тейлора, полівимірність феномену секуляризації, традиціоналістський підхід до феномену секулярності, десекуляризаційні процеси, постсекулярні стратегії соціальної інтеграції у концепціях Ю. Габермаса та Ч. Тейлора, а також окремі аспекти інтерпретації С. Х. Насра.

Публікаційна активність здобувача свідчить про належну апробацію результатів дослідження, їх поступове оприлюднення у науковому середовищі та відповідність основних публікацій змістовим завданням дисертаційної роботи.

Аналіз змісту дисертації, її структури та мови. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, що містять шість підрозділів і двадцять пунктів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 204 сторінки, основна частина викладена на 174 сторінках. Список використаних джерел містить 150 найменувань, з яких значну частину становлять джерела іноземними мовами. Така структура відповідає меті, завданням, об'єкту і предмету дослідження.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, окреслено методологічну базу, сформульовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, наведено відомості про апробацію та публікації. Вступна частина загалом виконує свою функцію – вона задає проблемне поле дослідження і вказує на ті методологічні оптики, через які автор здійснює аналіз постсекулярних трансформацій.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження секулярності» присвячений формуванню поняттєвої і методологічної основи роботи. У ньому розглянуто основні дослідницькі стратегії осмислення секулярності, соціально-філософське тлумачення секуляризації, історико-теоретичні витoki та моделі секуляризаційного дискурсу. Автор звертається до соціології як базової рамки аналізу секуляризації (с.30-31), аналізує «теорію секуляризації» у вузькому і широкому значеннях (с.34-36), розглядає проблему точки відліку та періодизації секуляризаційного дискурсу. Окремо висвітлено позитивістський горизонт модерної секулярності через звернення до О. Конта, Г. Спенсера та Е. Дюркгейма (с.38-49).

Змістовно важливим є підрозділ, присвячений традиціоналізму як інтелектуальній опозиції модерну. Дисертант аналізує західні витoki традиціоналістської критики, зокрема ідеї Р. Генона (с.50-52) та С. Х. Насра (с.52-59), а також українську рецепцію традиціоналістських мотивів. Автор небезпідставно зазначає, що, аналізуючи українську рецепцію традиціоналізму в темі секуляризації та постсекулярних трансформацій, доречно фіксувати не стільки наявність або відсутність «школи», скільки способи включення окремих традиціоналістських мотивів у ширші академічні конструкції – філософські, релігієзнавчі, культурологічні та соціологічні. У цих текстах традиціоналістські інтенції зазвичай функціонують як фрагментарні елементи аргументації, термінологічні запозичення або історіософські акценти, що активуються в

ситуації, коли опис секулярного поля потребує врахування не лише просекулярних (модерністських), а й прорелігійних інтерпретацій» (с.60).

У цьому контексті слушно показано, що традиціоналізм виступає не лише як критика секуляризму, а й як альтернативна метафізично-епістемологічна рамка, у якій секуляризація осмислюється через проблему десакралізації знання, редукції інтелекту до раціональності та втрати вертикального виміру культури.

Другий розділ «Постсекулярне мислення: вектори осмислення релігії в сучасності» розгортає основну авторську концепцію. Автор прагне перш за все визначитися термінологічно, розмежовуючи низку споріднених, проте не тотожних понять. Під секуляризацією він розуміє історичний процес диференціації сфер суспільного життя та обмеження публічного впливу релігії. Секулярність у цьому контексті позначає структурний стан суспільства, в якому релігія вже не є єдиним джерелом легітимації і співіснує з іншими світоглядними опціями. Натомість секуляризм постає нормативною програмою, що наполягає на пріоритеті світської раціональності та максимальному витісненні релігійного з публічного простору (с.81). Термінологічна ясність критично необхідна для даного дослідження, для розуміння процесів десекуляризації і контрсекуляризації, які фіксують різні типи реакції на динаміку релігійного і світського.

Вихідним пунктом для авторського аналізу постає теорія десекуляризації як передумова постсекулярного мислення. Дисертант звертається до ідей П.Бергера, простежує контрсекулярний та плюральний вектори розвитку десекуляризаційної проблематики, а також аналізує соціальні реалії відповідних процесів. Важливим є те, що автор не ототожнює десекуляризацію з постсекулярністю, а розглядає її як один із концептуальних переходів від класичної теорії секуляризації до складнішої постсекулярної рамки. При цьому М.І.Ончуленко посилається на вітчизняні наукові досягнення (праці В.Єленського, У.Луц, М.Чікарькової, І.Горохолинської, Р.Халікова та ін.), виокремлюючи специфіку дослідницьких підходів кожного науковця. На сторінках дисертації розгортається цікава наукова дискусія між П.Бергером і українськими науковцями (с.92-95). Автор робить прогностичний висновок щодо перспектив напруженого діалогу між прорелігійною вісю координат, що фіксує емпіричний «р'єванш релігії», та просекулярною, яка наполягає на незворотності модерної диференціації й неможливості реставрації монолітного сакрального порядку (с.115). Виявлена автором напруга між просекулярною та прорелігійною позицією створила концептуальне тло для аналізу двох

ключових постсекулярних проєктів – Ю. Габермаса та Ч. Тейлора, яким присвячено підрозділ 2.2.

Автор переконливо показує, що габермасівська модель репрезентує просекулярний вектор постсекулярного мислення, оскільки зберігає пріоритет процедур публічної раціональності, але водночас визнає значущість релігійних мотивацій і смислів за умови їх комунікативної перекладності. Натомість тейлорівська модель постає як більш прорелігійно орієнтована, оскільки зосереджена на трансформації умов віри, досвіді «повноти», іманентній рамці та можливості збереження трансцендентної вертикалі в умовах плюралізму. Автор, порівнюючи теорії двох провідних мислителів постсекулярності – Ю. Габермаса і Ч. Тейлора, висновує, що вони вибудовують концептуально різні, хоча й взаємодоповнювані діалогічні моделі взаємодії релігійного та світського. Обидва вбачають у постсекулярності нову фазу культурного розвитку, однак акцентують на різних вимірах цього процесу: Ю. Габермас – на процедурі раціональної комунікації, Ч. Тейлор – на онтологічній відкритості до трансцендентного (с.119).

Завершальна частина другого розділу присвячена відновленню сакрального та традиціоналістським акцентам у сучасному постсекулярному контексті. Дисертант розрізняє радикальний традиціоналізм і відкритий, або поміркований, традиціоналізм. Така типологія дозволяє побачити, що прорелігійна перспектива не є однорідною: вона може набувати як реставраційних, так і діалогічних форм. Відкритий традиціоналізм у роботі визначається як нормативний горизонт узгодження традиції з плюралізмом, хоча автор слушно зазначає його обмежене інституційне втілення.

Загальні висновки дисертації відповідають поставленим завданням і підсумовують основні результати дослідження. Робота написана науковою мовою, логіка викладу є загалом послідовною, а поняттєвий апарат відповідає обраній проблематиці. Текст дисертації демонструє належну обізнаність автора з українськими та зарубіжними джерелами, а також здатність до самостійної концептуальної роботи.

Дотримання академічної доброчесності. Аналіз тексту поданої дисертаційної роботи та оприлюднених публікацій здобувача дає підстави стверджувати, що дослідження виконане з дотриманням принципів академічної доброчесності. У роботі наявні посилання на використані джерела, результати інших авторів належним чином атрибутовані, а сформульовані висновки мають характер самостійних авторських узагальнень.

Дискусійні положення та зауваження до дисертації. Загалом позитивно оцінюючи дисертаційну роботу Ончуленка М. І., вважаю за необхідне висловити окремі зауваження та рекомендації, які мають дискусійний характер і можуть бути враховані автором у подальших дослідженнях.

1. Щодо поняття «релігійне» та «оновлення релігійного». У дисертації ці поняття відіграють важливу смислову роль і винесені безпосередньо в назву роботи. Поняття **«релігійне» (the religious)** є цілком поширеним і легітимним у сучасній науці. Термін «релігійне» використовується у кількох різних значеннях. В науковій літературі «релігійне» осмислюється як сфера або вимір людського буття, і в цьому сенсі «релігійне» означає специфічний тип досвіду, символічну систему, спосіб ставлення людини до сакрального, вимір культури чи свідомості (класичні підходи М.Еліаде, Р.Отто, П.Тілліха). «Релігійне» може поставати як аналітична категорія, і в такому разі йдеться про «релігійне поле», «релігійний чинник», «релігійне життя», «релігійне середовище», «релігійне насильство», «релігійне відродження». Але досі поняття «релігійного» термінологічно не визначено. Саме тому це породжує наукові дискусії. Є науковці, які вважають, що «релігійне» є історично сконструйованою категорією, яка виникла в європейському модерному контексті. В українській науці поняття «релігійне» також використовується в розумінні «релігійне життя», «релігійна сфера», релігійна ідентичність», «релігійний фактор» тощо. Щоправда в останнє енциклопедичне видання «Українська релігієзнавча енциклопедія» (т.4, 2024) це поняття не увійшло. У строгому академічному тексті бажано уточнювати, що саме мається на увазі під «релігійним»: сакральне? конфесійне? церковне? духовне? трансцендентне? інституційно-релігійне? Тому що термін є широким і багатозначним. Для дисертації бажано було дати робоче визначення «релігійного» і окреслити методологічний контекст його вживання.

Щодо другого поняття. Хотілося б чіткішого розмежування рівнів такого оновлення: інституційного, комунікативного, світоглядного, екзистенційного, аксіологічного чи метафізичного. У тексті ці виміри присутні, але не завжди достатньо виразно розведені між собою. Це ускладнює відповідь на питання, чи йдеться про оновлення форм публічної присутності релігії, про зміну способів її легітимації, чи про глибшу трансформацію самого релігійного досвіду.

2. Щодо двовимірної моделі постсекулярного поля. Запропоноване дисертантом розрізнення просекулярної та прорелігійної координат є продуктивним і методологічно виправданим. Разом із тим, ця модель потребує

подальшого уточнення щодо проміжних, гібридних або асиметричних позицій, які не завжди легко віднести до однієї з двох координат. У сучасному постсекулярному полі є низка явищ, де релігійне і світське не просто протистоять одне одному, а взаємно перетворюються у складних культурних, політичних і комунікативних конфігураціях.

3. Щодо характеристики габермасівської моделі як «витонченої секуляризації». Така авторська формула є цікавою і заслуговує на увагу, однак вона потребує обережного застосування. З одного боку, у Ю. Габермаса справді зберігається пріоритет процедур публічної раціональності та вимога перекладності релігійних аргументів. З іншого боку, його пізня філософія визнає когнітивний потенціал релігійних традицій і необхідність взаємного навчання релігійних та секулярних громадян. Тому було б доцільно чіткіше показати межу між «витонченою секуляризацією» і власне постсекулярним переосмисленням ролі релігії у публічній сфері.

4. Щодо поняття «відкритого традиціоналізму». Виокремлення відкритого або поміркованого традиціоналізму є одним із цікавих результатів дисертації. Водночас це поняття потребує подальшої теоретичної конкретизації. Було б корисно чіткіше відмежувати його від релігійного плюралізму, комунітаризму, ліберальної теології, консервативної політичної філософії та інших моделей збереження традиції в умовах модерного або постсекулярного суспільства.

5. Щодо українського контексту постсекулярності. У роботі присутній аналіз української рецепції традиціоналістських мотивів і постсекулярної проблематики в компаративістському ключі. Автор вправно вписує розмірковування вітчизняних вчених в загально світову наукову дискусію навколо постсекуляризму. Але український контекст мав би бути представлений не лише на рівні інтелектуальної рецепції, а й через аналіз конкретних соціальних практик: публічної релігійності, державно-церковних відносин, міжконфесійної взаємодії, волонтерства, досвіду війни та форм суспільної солідарності. Бо всі світові процеси відбиваються в нашій українській реальності, яку легше пізнавати, узагальнювати та оцінювати, маючи перед собою досвід такої діяльності закордонних колег. Україні бажано визначитися, яким курсом рухатися: стояти на позиції плюралістичного балансу і відкритості до співіснування релігійних та нерелігійних позицій чи зайняти нішу радикального традиціоналізму, якому притаманна монополія сакрального і утвердження «єдино істинного порядку», «єдино істинної церкви».

6. Щодо авторської позиції. Із п.5 витікає п.6. Сьогодні недостатньо означити якусь проблему, змістовно її викласти, навести сотні імен і послатися на сотні джерел. Крім об'єктивності (один із принципів наукового дослідження), нам хотілося отримати саме авторські рефлексії, серед правильно сформульованих положень побачити ставлення автора до певних теорій, концептів, ідей, пропозицій, зрозуміти, яку позицію він поділяє: просекулярну чи прорелігійну. З тексту неясно, яка саме парадигма наступного розвитку України розглядається автором як очікувано-бажана, за яку модель - ексклюзивну чи інклюзивну - комунікації суб'єктів суспільно-релігійних відносин виступає автор. Такі розмірковування контекстували б надану на 204 с. дисертації інформацію про те, як мислить себе Україна в постсекулярну добу, чи готова до соціальної інклюзії, до політичного чи соціального, ціннісного включення Іншого – релігійного, культурного, морального – у горизонт свого повоєнного життя.

7. Щодо джерельної бази і подальших перспектив. Джерельна база дисертації є достатньою для реалізації поставленої мети. На жаль, в списку літератури я не побачила класичної праці Девіда Мартіна (David Martin. *The Religious and the Secular*. London: Routledge & Kegan Paul, 1969) (хоча згадуються інші його праці) і одну з ключових робіт із соціології секуляризації монографію Мірча Еліаде (Mircea Eliade. *The Sacred and the Profane*. New York: Harcourt, 1959). Подальший розвиток теми потребуватиме ширшого залучення сучасних досліджень із релігієзнавства, політичної теології, теорії публічної релігії, множинних модерностей та міжрелігійної комунікації. Це особливо важливо з огляду на те, що постсекулярність дедалі частіше аналізується не лише як філософсько-релігієзнавчий, а й як політико-комунікативний феномен.

Висловлені зауваження не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційної роботи. Вони мають рекомендаційний характер та окреслюють перспективи подальшого дослідження постсекулярних трансформацій, традиціоналістської критики модерну і форм оновлення релігійного у сучасному світі.

Загальний висновок. Дисертаційна робота Ончуленка Михайла Івановича «Постсекулярні трансформації та перспективи оновлення релігійного: соціально-філософські концепти і традиціоналістська критика» є самостійним, завершеним і теоретично обґрунтованим науковим дослідженням, у якому розв'язано актуальне наукове завдання – здійснено соціально-філософську концептуалізацію постсекулярних трансформацій у полі взаємодії релігійного і

світського, з урахуванням секуляризаційного дискурсу, постсекулярних концепцій Ю. Габермаса і Ч. Тейлора та традиціоналістської критики модерну.

Актуальність теми, наукова новизна, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, належна апробація, достатня кількість публікацій, логічна структура роботи та обґрунтованість висновків дають підстави для позитивної оцінки дисертації. Зміст роботи відповідає спеціальності 033 – Філософія та галузі знань 03 – Гуманітарні науки.

Дисертаційна робота відповідає вимогам до оформлення дисертації, затвердженим наказом Міністерства освіти і науки України від 12.01.2017 № 40 «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» зі змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства освіти і науки України від 31.05.2019 № 759, а також вимогам Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12.01.2022 № 44 зі змінами, внесеними згідно з постановами Кабінету Міністрів України № 341 від 21.03.2022, № 502 від 19.05.2023 та № 507 від 03.05.2024.

Враховуючи зазначене вище, вважаю, що дисертаційна робота Ончуленка Михайла Івановича «Постсекулярні трансформації та перспективи оновлення релігійного: соціально-філософські концепти і традиціоналістська критика» заслуговує на позитивну оцінку, а її автор – на присудження ступеня доктора філософії в галузі знань 03 – Гуманітарні науки за спеціальністю 033 – Філософія.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України

Людмила ФИЛИПОВИЧ

Підпис *Людмила Рашкович*
засвідчую.
Учений секретар Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди НАН України.
Р.В.Самчук *РВ*